

8. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3592 (in Rus.).
9. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3817 (in Rus.).
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3817 (in Rus.).
11. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3743 (in Ukr.).
12. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 9867 (in Ukr.).
13. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3553 (in Rus.).
14. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3840 (in Rus.).
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3840 (in Rus.).

УДК 342.5:94(477)"1917/1918"

Сухобоква О. О.*

кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна. ol-ha@ukr.net

АВТОНОМІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА НИКИФОРА ГРИГОРІЄВА (1917 — початок 1918 р.)

Анотація. Розглядаються концепції політичного самовизначення української нації та національно-державного будівництва періоду Української Центральної Ради Никифора Григорієва — одного з провідних політиків та теоретиків Української революції 1917-1921 рр., чільного діяча української міжвоєнної еміграції в Європі та Північній Америці. Аналізується теоретичне обґрунтування права української нації на широку національно-політичну автономію та особливості розуміння політиком її змісту. Простежено кореляцію тактичної складової концепції Н. Григорієва зі зміною суспільно-політичної ситуації в ході революції. Незалежно від тактичних маневрів, обумовлених політичними обставинами, Н. Григорієв завжди відстоював право українського народу на політичне самовизначення — «самостійність по суті, а не по формі». Саме свобода як основна суспільна цінність і мета українського визвольного руху (коли самостійність України та імператив демократичних змін ставляться на перше місце) були для нього суттю суспільно-політичного процесу, а автономія — формою їх досягнення у конкретний історичний період. Таким чином, на певному етапі автономістські погляди політика мали революційний і одночасно реалістичний характер та відповідали об'єктивним історичним обставинам.

Ключові слова: Н. Григорієв, Українська Центральна Рада, національно-державне будівництво.

* Sukhobokova O.O., Ph.D. in History, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. ol-ha@ukr.net
AUTONOMIST CONCEPT OF NATIONAL STATE BUILDING OF NYKIYFOR HRYHORIIV (1917 – EARLY 1918)

Аннотация. Рассматриваются концепции политического самоопределения украинской нации и национально-государственного строительства периода Украинской Центральной Рады Никифора Григорьева — одного из ведущих политиков и теоретиков Украинской революции 1917-1921 гг., видного деятеля украинской межвоенной эмиграции в Европе и Северной Америке. Анализируется теоретическая обоснованность права украинской нации на широкую национально-политическую автономию и ее особенности в понимании политика. Прослежено корреляцию тактической составляющей концепции Н. Григорьева с изменением общественно-политической ситуации в ходе революции. Независимо от тактических маневров, обусловленных политическими обстоятельствами, Н. Григорьев всегда отстаивал право украинского народа на политическое самоопределение — «самостоятельность по сути, а не по форме». Именно свобода как основная общественная ценность и цель украинского освободительного движения (когда самостоятельность Украины и императив демократических изменений занимают первое место) были для него сущностью общественно-политического процесса, а автономия — формой их достижения в конкретный исторический период. Таким образом, на определенном этапе автономистские взгляды политика имели революционный и одновременно реалистический характер и отвечали объективным историческим обстоятельствам.

Ключевые слова: Н. Григорьев, Украинская Центральная Рада, национально-государственное строительство.

Abstract. The article deals with the Nykifor Hryhoriiv's concepts of political self-determination of Ukrainian nation and national state building in the period of Ukrainian Central Rada. N. Hryhoriiv was one of the leading politicians and theorists of the Ukrainian revolution 1917-1921, prominent figure of Ukrainian interwar emigration in Europe and North America. It is analyzed theoretical foundations of the right of Ukrainian nation for a broad national and political autonomy and features of understanding its content by N. Hryhoriiv. It is traced the correlation of tactical component of the N. Hryhoriiv's concept with changing the social and political situation during the revolution. Irrespective of tactical manoeuvres which depended upon political circumstances N. Hryhoriiv always upheld the right of Ukrainian people for political self-determination — «independence by the essence, but not by form». It was the freedom as a main social value and an aim of Ukrainian liberation movement (when self-dependency of Ukraine and imperative of democratic changes took the first place) which presented an essence of social and political process for Hryhoriiv, while autonomy became a form of their realization in the concrete historical period. By so way during certain stage autonomist views of politician were of revolutionary and at the same time of pragmatic character and replied the objective historical circumstances.

Key words: N. Hryhoriiv, Ukrainian Central Rada, Ukrainian national state building.

Постановка проблеми. Питання політичного самовизначення української нації та національно-державного будівництва належать до найактуальніших питань у дослідженні періоду Української революції 1917-1921 рр. Концепти, вироблені її провідниками, могли б бути не лише предметом ретроспективного історичного та політологічного аналізу, а й сприяти пошуку оптимальної моделі національно-державного будівництва в Україні у наш час.

У контексті ревізії теоретичних напрацювань та практичного досвіду побудови національної держави періоду Української революції, поряд з широківідомими концепціями її ідеологів та чільних діячів, на увагу заслуговують напрацювання і менш відомих, але не менш достойних спеціальних досліджень, її учасників. У даному разі йдеться про Никифора Яковича Григорієва, різнобічна діяльність якого викликає все більше зацікавлення науковців в Україні та за її межами. Активний учасник національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а згодом один із провідних діячів політичної еміграції у Чехословаччині та США, публіцист й суспільствознавець, він залишив чималу наукову і публіцистичну спадщину, центральне місце в якій належить працям з теорії, історії та практичних аспектів державотворення і розбудови української незалежної держави.

Найважливіші серед них: «Підстави української національно-державної політики» (1923), «Підстави української незалежної політики» (1939), «The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present» (1945). Особливе місце у його доробку посідає оригінальна концепція національно-державного будівництва доби Української Центральної Ради, до якої він мав відношення не лише як політик-практик, але і як теоретик українських есеїв та суспільствознавець.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Винесена у заголовок тема знайшла відображення у низці праць дослідниці Української партії солістів-революціонерів, доктора історичних наук Т. А. Бевз, зокрема, у її монографіях, присвячених політичній та науковій діяльності Н. Григорієва [1, 2]. Концепцію національно-державного-будівництва Н. Григорієва доби Української Центральної Ради як окрему проблему в його політичній діяльності досліджувала й авторка даної публікації у дисертаційному дослідженні «Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Я. Григорієва (1883-1953 рр.)» і у спеціальних статтях [3, 4]. Причому вироблення концепції, й особливо її тактичної складової, розглядається у нерозривному зв'язку із діяльністю політика у різних державних і громадських інституціях — Українській Центральній Раді та її Малій Раді, Українській партії соціалістів-революціонерів, Київській Раді солдатських депутатів і Раді солдатських депутатів Київського військового округу, Товаристві імені П. Полуботка.

Мета статті полягає в аналізі концепції національно-державного будівництва Н. Григорієва як теоретика та активного учасника Української революції доби Української Центральної Ради.

Основні результати дослідження. Оптимальною для України моделлю Н. Григорієв вважав незалежну українську державу: протягом всього свідомого життя імперативом його політичної діяльності була самостійна демократична Україна. Це виявилось ще на початку його громадської діяльності як активного учасника українського національного руху на Поділлі у перше десятиліття ХХ ст. Та коли проблема національно-державного будівництва навесні 1917 р. з теоретичної площини перейшла у практичну політик виступив за входження України до федеративної Російської держави на правах широкої національно-територіальної автономії.

Питання розуміння проблеми курсу на автономію у добу Української Центральної Ради досі лишається актуальним. Коментарі Н. Григорієва щодо цього розкривають його власну позицію в проблематиці автономізму й федералізму. Політичну лінію головних апологетів на початку української національної революції він пов'язував зі складною ситуацією, в якій слід було діяти дуже обережно, надто — враховуючи рівень національної самосвідомості українського народу [5, с.181-182]. Він був переконаний у тому, що український селянин буде зацікавлений у власній державі, лише усвідомивши, що без української влади він не матиме ні землі, ні громадянських свобод. Поряд з тим політик належав до чисельно невеликої групи в українському політикумі на чолі з М. Міхновським, яка виступала за створення боєздатної та національно свідомої армії як передумови успішної боротьби за незалежність [3, с.54].

Автономістська позиція Н. Григорієва ґрунтувалася й на інших об'єктивних чинниках. Так, попри зростаючий авторитет в суспільстві, у перші місяці існу-

вання Українська Центральна Рада не мала можливостей для проголошення незалежності, а владу на місцях ще утримував російський чи проросійський чиновницький апарат. «В таких умовах оповістити самостійність було би не лише тактичним безглуздом, але й злочином», — пояснював він згодом, наголошуючи, що «самостійність не лише сповіщається, а й мусить бути охоронена військовою силою, і її треба виборювати» [5, с.87-89].

Це й продиктувало логіку розвитку Української революції: кристалізація національної свідомості — революційна боротьба за національну емансипацію — побудова національної держави, що цілком відповідало виведеній Н. Григорієвим формулі: «нація — революція — держава» [1, с. 53]. Тож автономний статус став єдиним реальним варіантом політичного позиціонування української нації на початку революції. Цю тактику політик сформулював як «приховання дійсних максимальних цілей і висунання мінімальних, щоб, здобуваючи організаційні можливості, гуртувати силу, і в міру її розвитку розширювати свої вимоги, ставити російські уряди і громадянство перед готовими фактами». За його словами, саме цим шляхом — «усамостійнюватись фактично самоорганізацією, а не словесною заявою» — і пішла Українська Центральна Рада [5, с. 87].

При цьому Н. Григорієв виступав і від імені УПСР, яка під час свого установчого з'їзду в квітні 1917 р. висунула гасло національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Обстоюваний Григорієвим ідеал федеративної держави з децентралізованим управлінням був іманентним для середовища есерів напередодні й у часи Української революції і ґрунтувався на народницькій політичній ідеології, що визнавала за державою необхідним лише мінімум функцій і повноважень.

Автономістські гасла навесні 1917 р. висувалися й іншими провідними українськими партіями — УРДП, УСДРП, Товариством українських поступовців, яке трансформувалося у Союз українських автономістів-федералістів. Як слушно наголошує фахівець з Української революції В. Солдатенко, автономістські позиції переважної більшості української інтелігенції та політикуму були природним продовженням української суспільно-політичної думки, започаткованої ще кирило-мефодіївцями, а «будь-яка інша ідеологічно-політична конструкція... не могла так сколихнути українські маси, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети» [6, с. 6].

Вперше розгорнуто свої підходи до визначення моделі національно-державного будівництва в Україні Н. Григорієв виклав як делегат Українського національного конгресу (19-21 квітня 1917 р.) від української фракції Ради солдатських депутатів КВО. Власне, цей виступ став одним із основних викладів його концепції національно-державного будівництва.

Як і більшість промовців він наполягав на негайному впровадженні української автономії в життя, «бо коли не будемо переводити її в життя ми, систематично, обмірковано, то вона переведеться силою життя сама собою помимо нас і може зовсім не в такій формі, яка була б бажана» [7].

У його розумінні вимога автономії України зумовлювалася усім попереднім суспільно-політичним розвитком українських земель, була його закономірним, хоч і не остаточним (це принципово важливо), результатом. А, отже, український політикум мав би задовольнити цю вимогу, провести відповідні зміни «зго-

ри» у вигляді реформ, усвідомивши, що інакше ці зміни почнуться «знизу» активними діями мас.

Політичний устрій майбутньої Російської федерації Н. Григорієв бачив як демократично-федералістичну республіку, де вся повнота влади належить громадянам, а кожна нація має національно-територіальну автономію. Він пропонував не чекати проведення Всеросійських установчих зборів і (як конкретний механізм запровадження в Україні нових відносин, утворення політичних та громадських інституцій на принципах автономії) створити: крайовий комітет у Києві з представників усіх національностей, що проживають в Україні, для складання проекту статуту автономії України; губернські комітети для імплементації цього статуту (теж з представників усіх національностей України); міністерство нацменшин при Тимчасовому уряді (на чолі з українцем та його заступниками — представниками інших націй) для теоретичної розробки і практичного забезпечення прав національних меншин колишньої Російської імперії, а також підготовки до Установчих зборів матеріалів з проблем автономії та федерації [7].

З огляду на усвідомлення, що в даний проміжок часу і за даних обставин цілком відокремитись від Росії не вдалося б, запропонована Н. Григорієвим модель мала задовольнити Україну як автономну частину демократичної федеративної Російської держави. При цьому у його візії Україна (як і решта автономних утворень майбутньої федерації) мала б право проводити незалежну внутрішню політику (своя законодавча, виконавча і судова влада), а питання федеративної ваги (зовнішня політика, питання оборони тощо) вирішувалися б представниками всіх автономних країв [8].

Власне, відстоюваний Н. Григорієвим автономний статус України розумівся ним як суверенне право українського народу самостійно встановлювати той чи інший державний устрій. На його думку, воно ґрунтувалося не лише на юридичній та політичній, але і на моральній основі. Останнє є принциповим для розуміння його позиції як політика і теоретика етичного соціалізму — соціальна дія має ґрунтуватися на принципах моралі. Водночас він не містифікував моральні начала у політиці й виводив їх з історичного процесу, доводячи, що моральне право українського народу на власну, окрему від Росії, державність закорінене саме в історії: «У нас фактичний ґрунт: це одностайне бажання української свідомої маси негайно почати переведення автономії України в життя... Є у нас і моральний ґрунт — це історичне право на автономію, яку наші предки утворили, яку ми, як народ мали, яку московські царі видерли у нас силоміць» [7]. Зауважимо, що Н. Григорієв заявляв це не лише як політик та український громадський діяч, а й як викладач історії, автор низки підручників з історії України.

На користь твердження, що автономія у його концепції постає як форма втілення самостійності за конкретних обставин, свідчить категоричність політика у питанні відносин з російською владою. Варто акцентувати увагу на його вимозі до своїх колег, які, чекаючи директив «вищих інстанцій» — спершу царя, згодом від Тимчасового уряду, — не вважали Центральну Раду правомочною проводити самостійну політику, «позбутись опікунської психології». Магістральною ідеєю концепції та державотворчої діяльності Н. Григорієва була аксіома: ніхто, крім самих українців краще за них не знає їхніх потреб, а отже і не має права на свій розсуд визначати для них державні пріоритети. З огляду на

національні інтереси та реальні можливості українського проводу в означений період, політик заявляв: «Ми хочемо волі. Визнаємо, що міцно забезпечить нам її тільки федеративна республіка з широкою автономією України, і за цю автономію будемо так само боротися з централістичними бажаннями, як боролися з царями» [7].

У цих та подібних заявах політика чітко проглядається недвозначний посыл урядовим колам Росії, а також готовність його самого і УПСР, яку він представляв, взяти на себе відповідальність за політичне самовизначення української нації. Повертаючись до початку Української революції і оцінюючи свою концепцію національно-державного будівництва через двадцять років, Н. Григорієв зауважував, що «на той час це було максимум того, про що одверто, конкретно й реально можна було говорити» [5, с. 245]. То була виважена тактична лінія, зумовлена політичним прагматизмом.

Заяви Н. Григорієва на початку існування Української Центральної Ради переконливо засвідчують, що у його візії національно-державного будівництва автономія була формою реалізації ідеї самостійності України у конкретний історичний період. До того ж автономія бачилася ним настільки широкою, наскільки захочуть самі українці. Згодом він пояснював: «Самостійність часто переплутують з окремішністю, яка зовсім не однозначна самостійності. Самостійність означає становище волі: хотіння і спроможність вільного його виявлення й задоволення, а окремішність — зовнішню форму буття» [9, с. 308].

Наріжним каменем автономістської концепції Н. Григорієва є теза «самостійність по суті, а не по формі» [10, арк.16], — що можна вважати формулюванням політичних і моральних засад суверенітету України, права обирати форму політичного устрою. Входження до федеративної Росії у його концепції — не провідна мета, а лише засіб її досягнення за конкретних обставин: «Ні гуртування, ні окремішність держав і народів не є метою людського життя, а лише засобами до осягнення волі... Кожної окремої хвилі потрібно вимірювати, що саме в ту хвилю краще захищає самостійність, і до того стреміти» [9, с. 315].

Проявом властивого політику пошуку балансу між бажаним та можливим за конкретних політичних обставин стала його реакція на Тимчасову інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р. Вважаючи її прийняття — так само як і Другого Універсалу Центральної Ради — стратегічним прорахунком, він виступив з критикою українського проводу і заявив, що беззастережне прийняття федерації стало великою помилкою. Стверджуючи, що за умови принципової і виваженої поведінки української сторони Тимчасовий уряд буде змушений рахуватися з нею, Н. Григорієв запропонував тактику «торгуватися»: замість категоричного відхилення інструкції передати її до юридичної комісії — «нехай вона маринується там років кілька, а Генеральний Секретаріат нехай працює тим часом по тому (затвердженому Центральною Радою — О. С.) статуті» [11, с. 230-231]. Хоча в результаті обговорення переважила поміркована позиція соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, його пропозиція, за спогадами М. Грушевського як головуючого, «мала чималий успіх» [12, с. 124].

Концепція національно-державного будівництва Н. Григорієва набула завершеного вигляду наприкінці 1917 — початку 1918 р. внаслідок зміни політичних обставин. Захоплення більшовиками влади у Петрограді, неможливість ук-

раїнської влади співпрацювати з ними, усвідомлення ілюзорності перетворення Російської імперії на демократично-федеративний союз, а також визрівання відповідної суспільно-політичної кон'юнктури в Україні, підштовхнули політика до більш категоричних формулювань.

Безпосереднім приводом до ревізії позиції Н. Григорієва, як і Української Центральної Ради в цілому, став Маніфест петроградської РНК «До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» від 3 грудня 1917 р. Його обговорення стало головною темою Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України у Києві (4-6 грудня 1917 р.). Більшість делегатів, в тому числі С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш та інші, виступили із закликами відхилити вимоги ультиматуму. Так само вважав і Н. Григорієв, який представляв на з'їзді УПСР, а також виступав як голова Київської Ради солдатських депутатів і Ради солдатських депутатів Київського військового округу. Зокрема він заявив: «Більшовики своїм ультиматумом кажуть українському народові: «Я тобі нічого не зроблю, тільки голову здійму». Це так є, бо вони хочуть знищити Центральну Раду, котра є головою і мозком України». Прикметно, що поряд з емоційністю політику були властиві прагматичність та апелювання до фактів. Зокрема, він акцентував увагу на тому, що влада більшовиків є нелегітимною, оскільки захоплена самочинно, незаконним шляхом, в той час як обрана українським народом Центральна Рада є легітимним виразником народних інтересів [11, с. 509].

Загалом ставлення Н. Григорієва до більшовиків на той момент було вкрай непримиренним, хоча ще навесні-влітку 1917 р. він намагався співпрацювати з ними на рівні рад робітничих і солдатських депутатів. Восени він остаточно переконався у неможливості порозуміння з ними та сформував бачення російського більшовизму як шовіністичної течії, принципово ворожої українській державності. Причому, очолюючи Раду солдатських депутатів Київського військового округу, а пізніше — Київську раду солдатських депутатів, протягом довгого часу, до листопада 1917 р., коли вже більшість рад в Україні контролювалася більшовиками, йому вдавалося запобігати «більшовизації» Київської ради, забезпечувати її повноцінне функціонування та підтримку нею Української Центральної Ради [13, с. 114-126].

Виступ на Всеукраїнському з'їзді рад у Києві відобразив позицію Н. Григорієва щодо національної державності і нової петроградської влади — категоричне неприйняття більшовизму, імператив державного суверенітету України та його активної оборони. Відтак підтримка ним Четвертого Універсалу Центральної Ради від 11 січня 1918 р. стала цілком закономірною. З огляду на зміну політичних обставин та національні інтереси свого народу, Н. Григорієв виявив принципову позицію щодо проголошення самостійності України, виступивши за рішуче і остаточне відокремлення від більшовицької Росії: «Мусимо ми раз назавше сказати: ...Нехай наш народ сам собою править, нехай має свою ні од кого не залежну державу. Сам собі пан і хазяїн» [14]. Ця позиція політика та імператив рішучого опору більшовикам залишалися незмінним і на наступних етапах революції, і згодом — на еміграції, де він продовжував боротьбу за незалежність України.

Висновки. Незалежно від тактичних маневрів, обумовлених політичними обставинами, Н. Григорієв завжди відстоював право українського народу на по-

літичне самовизначення — «самостійність по суті, а не по формі». Саме цей підхід — свобода, як основна суспільна цінність і мета українського визвольного руху, коли самостійність України та імператив демократичних змін ставляться на перше місце, — були для нього суттю суспільно-політичного процесу, а автономія — формою їх досягнення у конкретний історичний (як виявилось — надзвичайно короткий) період. Таким чином, на певному етапі автономістські погляди політика мали революційний і одночасно реалістичний характер та відповідали об'єктивним історичним обставинам.

«Національна тактика може й мусить мінятися залежно від обставин, — вважав він, — з сусідами не можна бути у стані вічної війни, хоч боротьба за життєві інтереси (нації — *О. С.*) невпинна, вічна» [15, арк.81]. Навряд чи увесь досвід вітчизняної історії ХХ — початку ХХІ століття хоча б частково спростує цю суспільно-політичну максиму чи заперечить її державницьку спрямованість. У свою чергу, це актуалізує звернення і до концепції Н. Григорієва, і до теоретичних побудов та практичного досвіду державотворення доби Української Центральної Ради в цілому навіть через сто років потому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. А. Н. Я. Григорієв — політик і вчений / Т. А. Бевз — К.: ІММБ, 2002. — 285 с.
2. Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва) / Т. Бевз.— К.: ІПіЕНД, 2004. — 248 с.
3. Сухобокова О. Стратегія і тактика Н.Я. Григорієва здобуття національного суверенітету України в 1917р. /О. Сухобокова //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2006. — № 85-86. — С.52-55.
4. Сухобокова О. Політичне самовизначення української нації за доби Центральної Ради: бачення Н. Григорієва /О. Сухобокова // Чорноморський літопис: науковий журнал. — 2013. — №8. — С.66-74.
5. Григор'єв Н. Спогади «руїтника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату / Н. Григор'єв.— Львів: [б.в.], 1937. — 262 с.
6. Солдатенко В. Ф. Третій універсал Центральної ради і плани федеративного переустрою Росії / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 2003. — №4. — С. 3-10.
7. Григорієв Н. Коло автономії / Н. Григорієв // Нова Рада. — 1917. — 25 квітня.
8. Григор'єв Наш. Якої республіки треба бідним людям? / Никифор Григор'єв. — К.: Видавниче тов-во «Криниця», 1917. — 16 с.
9. Гр. Наш. Визволення всіх трудящих / Никифор Григор'єв. — Прага-Львів-Ляйпціг: «Вільна Спілка», 1923. — 341 с.
10. Центральный державный архив вищих органів влади та управління. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 280.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівн.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. секретар), та ін.— К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р.— 588 с.
12. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 11. — С.113-155.

13. Гамрецький Ю. М. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.) / Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. — К.: Наукова думка, 1974. — 246 с.
14. Григоріів Н. Через що Україна мусіла оповістити себе самостійною? / Н. Григоріів // Народна воля. — 1918. — 27 січня.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління – Ф. 3562. – Оп. 1. – Спр. 50а. – Арк. 190.

REFERENCES

1. Bevz, T.A. (2002). *N.Y. Hryhoriiv — politician and scientist*. K.: IMMB (in Ukr.).
2. Bevz, T. (2004). *Ukrainian statehood, ideology, policy, practice (the system of people's power in the theoretical concepts of N.Hryhoriiv)*. K.: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
3. Sukhobokova, O. (2006). N.Y. Hryhoriiv's strategy and tactics of gaining national sovereignty of Ukraine in 1917. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 85-86, 52-55 (in Ukr.).
4. Sukhobokova, O. (2013). Political self-determination of Ukrainian nation during the age of Central Rada: the views N. Hryhoriiv. *Chornomorskyi Litopys: naykovyi zhurnal (Black Sea Chronicle: scientific journal)*, 8, 66-67 (in Ukr.).
5. Hryhoriiv, N. (1937). *Memories of «destroyer» how we were breaking the prison of nations, and how we were building our own house*. Lviv (in Ukr.).
6. Soldatenko, V. F. (2003). Third Universal of Central Rada and plans of the federal reorganization of Russia. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 4, 3-10 (in Ukr.).
7. Hryhoriiv, N. (1917, April 25). Near the autonomy. *Nova Rada (New Rada)* (in Ukr.).
8. Hryhoriiv Nash (1917). *What republic the poor people need?* K.: Publishing house «Krynnytsia» (in Ukr.).
9. Hr. Nash. (1923). *Emancipation of all working people*. Lviv-Prague-Leipzig: Vilna Spilka (in Ukr.).
10. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine , fund 3562, description 1, file 42, sheet 280 (in Ukr.).
11. Smolii, V.A. (Ed.) (1996). *Ukrainian Central Rada. Documents and materials: in 2 volumes (Vol. 1: March 4 — December 9, 1917)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
12. Hrushevskyyi, M. (1989). The Memoirs. *Kyiv (Kyiv)*, 11, 113-155 (in Ukr.).
13. Hamretskyi, Yu.M., Tymchenko, J.P., & Shchus, O.J. (1974) *The councils of Ukraine in 1917 (July — December 1917)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
14. Hryhoriiv, N. (1918, January 27). Why Ukraine was forced to declare their independence? *Narodna volia (People's Will)* (in Ukr.).
15. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine , fund 3562, description 1, file 50a, sheet 190 (in Ukr.).